

Mariusz Dybał

ORCID: 0000-0003-3539-9974

Uniwersytet Wrocławski

mariusz.dybal@uwr.edu.pl

Wykluczenie emerytalne w III filarze

Artykuł nadesłany: 11.10.2019; artykuł zaakceptowany: 19.11.2019

Kody klasyfikacji JEL: J14, J26, J32, D14

Keywords: pension exclusion, third pillar, supplementary pension, PPE, IKE, IKZE, pension system

Abstract

Pension exclusion in the third pillar

The article is an attempt to assess pension exclusion in the third pillar of the pension system in Poland. Therefore, the subject of the research are elements that are part of the third retirement pillar in Poland — PPE, IKE, IKZE. The subject of the research is the analysis of pension exclusion in the third pillar of the Polish pension system. The following research questions have been raised: 1) What factors influence pension exclusion in the third pillar of the pension system in Poland? 2) Is there pension exclusion in the third pillar of the pension system in Poland?

Wstęp

Celem artykułu jest próba oceny wykluczenia emerytalnego w III filarze systemu emerytalnego w Polsce. Podmiotem badań są zatem elementy wchodzące w skład III filaru emerytalnego w Polsce: Pracownicze Programy Emerytalne (PPE), Indywidualne Konta Emerytalne (IKE) oraz Indywidualne Konta Zabezpieczenia Emerytalnego (IKZE). Przedmiotem badań jest analiza wykluczenia emerytalnego w III filarze polskiego systemu emerytalnego. Autor postawił następujące pytania badawcze: 1) jakie czynniki wpływają na wykluczenie emerytalne w III filarze systemu emerytalnego w Polsce?, 2) czy ma miejsce wykluczenie emerytalne w III filarze systemu emerytalnego w Polsce?

1. Teoretyczny aspekt badań

Ludzie żyją coraz dłużej. Według Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD) dalsza oczekiwana długość życia w wieku 60 lat zwiększyła się w latach 1970–2017 z 18 do 23,4 lat. Co więcej, szacuje się, że w roku 2050 dalsza oczekiwana długość życia w wieku 60 lat zwiększy się do 27,9 lat (OECD, 2017, 19).

Jednocześnie jednak maleje współczynnik dzietności. Prognozuje się, że w ciągu wieku, czyli w latach 1960–2060, współczynnik dzietności obniży się z 3,18 do 1,85. To zjawisko negatywne, gdyż będzie prowadzić do niekorzystnych zmian w strukturze demograficznej ludności. Aby mówić o stabilności struktury demograficznej, wskaźnik musiałby wynosić 2,1 (OECD, 2015, 154).

Wspomniane trendy wpływają na wskaźnik obciążenia demograficznego, będący relacją osób w wieku powyżej 65 lat do osób w wieku 20–64 lata. Według danych wskaźnik ten wzrósł z 19,5% w 1975 roku do 27,9% w 2015. Przewiduje się również, że w 2050 roku osiągnie on 53,2% (OECD, 2017, 19).

Starzejące się społeczeństwo prowadzi do licznych wyzwań w obszarze społecznym, politycznym, ale też ekonomicznym (OECD, 2016, 9). W związku z tak szerokim zakresem oddziaływania nie może dziwić, że można znaleźć wiele prac odnoszących się do tego tematu z różnego punktu widzenia. Ekonomiści mogą się interesować zmianami ekonomicznymi towarzyszącymi procesowi starzenia się społeczeństwa bądź budową „właściwych” systemów emerytalnych. Można tu przywołać prace takich autorów, jak: Stiglitz (1986); Barr (1992); International Labour Organization (1993); World Bank (1994); Szumlicz (1994); Golinowska (1995); Żukowski (1997); OECD (1998); Góra (2003); Blake (2006); Jakubowski (2013); Dybał (2013) czy Chłoń-Domińczak (2016).

Finansiści mogą zwracać uwagę na: koszty fiskalne związane z emeryturami, opieką zdrowotną; kompromis między adekwatnością a stabilnością systemów emerytalnych i efektywnością inwestycyjną oraz stopą zwrotu funduszy emerytalnych. Wspomniane wątki znajdziemy w pracach następujących autorów: Queisser (1999); Davis (2001); Ambachtsheer i Ezra (2001); Yermo (2002); Stańko (2003); Willmore (2004); Dybał (2008); Chybalski (2012); Bielawska (2015); Szczepański (2016); Makarski, Hagemajer i Tyrowicz (2017); Rutecka-Góra (2017); European Commission (2018); Marcinkiewicz (2018).

Socjologowie z kolei prowadzą dysputy na temat jakości życia seniorów. Tutaj można wspomnieć prace takich autorów, jak: Nussbaum i Sen (1993); Golini (1997); Długosz i Kurek (2006); Gałuszka (2006); Daszkowska (2007); Długosz, Kurek i Kwiatek-Sołtys (2011); Miłkowska (2012); Mollon i Gil (2014); Błędowski (2014) oraz Janiszewska (2015).

Wszystkie przywołane grupy naukowców mogą wreszcie podejmować badania nad wykluczeniem emerytalnym czy też szerzej — finansowym, ale i społecznym. Warto sięgnąć tu do: Leyshon i Thrift (1995); Palmer i Donovan (1999);

Kempson i Whyley (1999); Financial Services Authority (2000); Sinclair (2001); Dymski i Li (2003); Fuller i Jonas (2002) oraz World Bank (2017).

W opinii autora zagadnienie wykluczenia emerytalnego w III filarze emerytalnym w Polsce, choć ważne, jest niedostatecznie udokumentowane. Rolą niniejszego artykułu jest zatem wypełnienie luki w literaturze.

2. Metodologia badań

Jako źródło danych wykorzystano literaturę przedmiotu, źródła internetowe, a także raporty takich organizacji, jak Komisja Nadzoru Finansowego (KNF), OECD, Bank Światowy i Komisja Europejska. Analizie poddano głównie lata 1995–2017, a autor wykorzystał następujące metody badawcze: badania dokumentów, monograficzną, analizy i konstrukcji logicznej, analizy i krytyki piśmiennictwa oraz statystyczną.

Praca oprócz standardowych elementów, takich jak: wstęp, teoretyczny aspekt badań, metodologia badań, wnioski i literatura, dzieli się na dwie części. W pierwszej dokonano analizy pojęcia „wykluczenie emerytalne”. W drugiej analizie poddano elementy III filaru systemu emerytalnego w Polsce: PPE, IKE oraz IKZE.

3. Wykluczenie emerytalne

Analizując zjawisko wykluczenia emerytalnego, należy zacząć od wykluczenia finansowego, które jest pojęciem szerszym. Trzeba przy tym zauważyć, że zjawisko wykluczenia finansowego jest na tyle niejasne, skomplikowane i niejednoznaczne, że rodzi trudności w zdefiniowaniu.

Według Komisji Europejskiej (European Commission, 2008, 9) wykluczenie finansowe jest procesem, w którym obywatele doświadczają problemów w dostępie do i/lub korzystaniu z produktów i usług finansowych. Wspomniane produkty i usługi finansowe mają być dostępne na głównym rynku (nazwanym *mainstream market*). Ponadto produkty i usługi finansowe mają być odpowiednie do potrzeb obywateli oraz umożliwiać im prowadzenie normalnego życia w społeczeństwie, do którego należą.

Jest to bardzo ważne i aktualne społeczne zjawisko, gdyż według badań Banku Światowego prawie 56% dorosłych mieszkańców całego świata nie korzysta z produktów i usług finansowych oferowanych przez system finansowy (World Bank, 2011, 3). W związku z powszechnością występowania zjawiska w literaturze funkcjonuje również pojęcie wykluczenia społecznego. Podobnie jak poprzednio wspomniane, i ono podlega wielorakim interpretacjom. Można je definiować jako sytuację uniemożliwiającą lub też w istotny sposób utrudniającą jednostce lub grupie pełnienie ról społecznych, korzystanie z dóbr publicznych i infrastruktury

społecznej, jak też gromadzenie zasobów i zdobywanie dochodów w godny sposób zgodnie z obowiązującym prawem (Frąckiewicz, 2005, 11). W krajach Europy Zachodniej przyjmuje się, że wykluczenie finansowe stanowi przyczynę wykluczenia społecznego, w Polsce zaś twierdzi się na odwrót — że to wykluczenie społeczne jest przyczyną wykluczenia finansowego (Iwanicz-Drozdowska, 2011, 27).

Zdaniem Czaplińskiego, aby określić rodzaje wykluczenia finansowego, należy uwzględnić podstawowe typy wykluczenia społecznego (Pokrzywa, Wilk, 2013, 253):

— strukturalne — związane z miejscem zamieszkania, wykształceniem oraz osiąganymi dochodami;

— fizyczne — związane z wiekiem, niepełnosprawnością i brakiem zatrudnienia;

— normatywne — związane z narodowością, religią, wyglądem, konfliktami z prawem oraz nadużywaniem alkoholu czy narkotyków.

Na podstawie przytoczonego rozróżnienia można zauważyć, że kwestie ekonomiczne będą miały znaczenie przy analizowaniu wykluczenia finansowego. Jak już wspomniano, wykluczenie finansowe można rozpatrywać wieloaspektowo. Według jednego z raportów można wyróżnić następujące rodzaje wykluczenia finansowego (Financial Services Authority, 2000):

— wykluczenie geograficzne — wynika z braku fizycznej dostępności placówek instytucji finansowych na danym terenie;

— wykluczenie dostępności — wynika z braku dostępu do usług instytucji finansowych ze względu na przyjętą politykę podejmowania ryzyka;

— wykluczenie ze względu na warunki — związane z niedostosowaniem warunków usług do potrzeb i oczekiwań potencjalnych klientów;

— wykluczenie ze względu na cenę — związane z ustaleniem przez instytucje finansowe zbyt wysokich opłat w stosunku do możliwości finansowych potencjalnych klientów;

— wykluczenie marketingowe — związane z przyjętą polityką instytucji finansowych, która pomija obsługę pewnych grup klientów;

— samowykluczenie — związane z postawami klientów względem korzystania z usług instytucji finansowych, ich doświadczeniami na tym rynku oraz możliwościami finansowymi.

Na podstawie przywołanego podziału można wyciągnąć następujące wnioski. Wykluczenie może być wynikiem występowania czynników niezależnych zarówno od usługodawcy, jak i obywateli (geograficzne, dostępności); może być również efektem intencjonalnej działalności usługodawcy (wykluczenie marketingowe, ze względu na warunki, ze względu na cenę); wreszcie źródłem wykluczenia mogą być sami obywatele (samowykluczenie).

Nieco więcej światła na wykluczenie finansowe „rzuca” kolejny podział, który prezentuje obszary wykluczenia finansowego (na podstawie kryteriów produkowo-technologicznych) (Kozłiński, 2010):

- wykluczenie płatnicze,
- wykluczenie transakcyjne,
- wykluczenie oszczędnościowe,
- wykluczenie kredytowe,
- wykluczenie inwestycyjne,
- wykluczenie ubezpieczeniowe,
- wykluczenie technologiczne (bankowość internetowa),
- wykluczenie technologiczne (bankowość mobilna),
- wykluczenie emerytalne.

Jak już wspomniano, tym razem kryterium podziału stanowi oferowany przez instytucje finansowe produkt lub wykorzystana technologia. Obywatele doświadczają zatem problemu lub w ogóle nie korzystają z takich produktów, jak: rachunek oszczędnościowo-rozliczeniowy (ROR), kredyt, ubezpieczenie, inwestycje finansowe, bankowość internetowa czy też mobilna.

Co ważne z punktu widzenia artykułu, jednym z wykluczeń jest wykluczenie emerytalne, polegające na utrudnieniu w korzystaniu lub wręcz niekorzystaniu z produktów emerytalnych, takich jak na przykład PPE, IKE czy IKZE. Tym samym dochodzimy do tej części pracy, która stanowi przedmiot osobnych rozważań.

4. III filar systemu emerytalnego w Polsce

Według stanu na koniec 2018 roku comiesięczna składka emerytalna, wynosząca 19,52% podstawy wymiaru, może trafić na trzy konta: na konto w Zakładzie Ubezpieczeń Społecznych (ZUS) (I filar), subkonto w ZUS (II filar), konto w Otwartych Funduszach Emerytalnych (OFE) (II filar). Podział wspomnianej składki emerytalnej pomiędzy poszczególne konta, w zależności od podjętej decyzji o rezygnacji z OFE, wygląda następująco:

- 12,22% jest zapisywane na indywidualnym koncie w ZUS,
- 7,3% jest zapisywane na indywidualnym subkoncie w ZUS (dotyczy osób, które zrezygnowały z OFE),
- 4,38% jest zapisywane na indywidualnym subkoncie w ZUS (dotyczy osób, które pozostały w OFE),
- 2,92% jest zapisywane na koncie w OFE (dotyczy osób, które pozostały w OFE).

Cechą charakterystyczną wspomnianych filarów jest przymus uczestnictwa (do niedawna również w II filarze). Istnieje jednak także III filar systemu emerytalnego, który charakteryzuje się dobrowolnością uczestnictwa. W 2018 roku w skład III filaru wchodziły: Pracownicze Programy Emerytalne, Indywidualne Konta Emerytalne i Indywidualne Konta Zabezpieczenia Emerytalnego. To właśnie wspomniane elementy III filaru będą stanowić przedmiot rozważań w dalszej części artykułu.

4.1. Pracownicze Programy Emerytalne

Pracownicze Programy Emerytalne działają w Polsce od 1999 roku. Należy wspomnieć, że PPE są tworzone przez pracodawcę i stanowią dobrowolną, grupową część systemu emerytalnego w Polsce. Według ustawodawcy (Ustawa, 2004) PPE mogą działać w następujących formach (Dybał, 2017):

- funduszu emerytalnego,
- umowy o wnoszenie przez pracodawcę składek pracowników do funduszu inwestycyjnego,
- umowy grupowego ubezpieczenia na życie pracowników z zakładem ubezpieczeń w formie grupowego ubezpieczenia na życie z ubezpieczeniowym funduszem kapitałowym,
- zarządzania zagranicznego.

Tabela 1. Charakterystyka PPE w latach 1999–2018

Rok	Liczba PPE	Liczba uczestników (w tys.)	Aktywa PPE (w mln zł)
2018	1230	425,90	12 802,50
2017	1053	395,80	12 643,50
2016	1036	395,60	11 394,50
2015	1054	392,60	10 623,40
2014	1064	381,00	10 259,50
2013	1070	375,00	9407,30
2012	1094	358,10	8350,90
2011	1116	344,60	6597,70
2010	1113	342,50	6286,10
2009	1099	333,50	4998,20
2008	1078	325,00	3607,70
2007	1019	312,10	3806,40
2006	974	281,50	2793,10
2005	906	260,30	1695,50
2004	342	129,10	919,50
2003	207	96,50	526,90
2002	182	81,20	279,80
2001	150	55,30	71,20
2000	29	5,40	4,70
1999	3	0,03	0,03

Źródło: UKNUiFE (2016, 3–4); KNF (2017a, 6; 2017b; 2018a; 2019a).

Standardowo prawo uczestnictwa w PPE nabywa się po przepracowaniu trzech miesięcy u pracodawcy, a traci się po osiągnięciu 70. roku życia. W PPE występuje składka podstawowa i dodatkowa. Składkę podstawową finansuje pracodawca i jej kwota nie może być wyższa od 7% wynagrodzenia uczestnika, z ko-

lei składka dodatkowa jest opłacana przez uczestnika, o ile wyrazi taką wolę. Jej wysokość również określa uczestnik, z zastrzeżeniem, że suma składek dodatkowych wniesionych do jednego programu w ciągu roku kalendarzowego nie może przekroczyć kwoty odpowiadającej 4,5-krotności przeciętnego prognozowanego wynagrodzenia miesięcznego w gospodarce narodowej na dany rok.

Składki skorygowane o efekty polityki inwestycyjnej oraz poniesione koszty tworzą aktywa PPE. Tabela 1 prezentuje dane na temat aktywów PPE w latach 1999–2018, a także informacje na temat liczby uczestników PPE i liczby PPE. Na podstawie zaprezentowanych w niej danych można stwierdzić, że w ciągu lat zarówno aktywa, liczba uczestników, jak i liczba PPE rosły. W 2018 roku liczba PPE osiągnęła 1230 programów, liczba uczestników zwiększyła się do 425,9 tys., natomiast aktywa osiągnęły kwotę 12,8 mld zł.

4.2. Indywidualne Konta Emerytalne

Indywidualne Konta Emerytalne działają w Polsce od 2004 roku. Należy wspomnieć, że w wypadku IKE decyzja o jego utworzeniu nie należy do pracodawcy, a do obywatela, który skończył 16 lat. Tak jak PPE również IKE są dobrowolną częścią systemu emerytalnego w Polsce. Według ustawodawcy (Ustawa, 2004) IKE mogą prowadzić:

- fundusze inwestycyjne (otwarte fundusze inwestycyjne i specjalistyczne fundusze inwestycyjne otwarte),
- podmioty prowadzące działalność maklerską (domy maklerskie i banki prowadzące działalność maklerską),
- zakłady ubezpieczeń na życie,
- banki,
- dobrowolne fundusze emerytalne.

Główną zaletą IKE jest zwolnienie z podatku od dochodów kapitałowych, jeśli dokonamy wypłaty zgromadzonych oszczędności dopiero po 60. roku życia, a w wypadku nabycia uprawnień emerytalnych — po 55. roku życia. Oprócz warunku wieku, aby skorzystać ze zwolnienia podatkowego, oszczędzający muszą: dokonywać wpłat na IKE co najmniej w pięciu dowolnych latach kalendarzowych albo dokonać wpłaty ponad połowy wartości wszystkich wpłat na IKE nie później niż na pięć lat przed dniem złożenia wniosku o dokonanie wypłaty.

W latach 2004–2008 na IKE można było co roku wpłacić maksymalnie 150% prognozowanego na dany rok przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia w gospodarce narodowej. Natomiast od 1 stycznia 2009 roku maksymalny roczny limit wpłat na IKE został zwiększony do 300% prognozowanego przeciętnego wynagrodzenia miesięcznego w gospodarce narodowej na dany rok.

Składki skorygowane o efekty polityki inwestycyjnej oraz poniesione koszty tworzą aktywa IKE. Tabela 2 prezentuje dane na temat aktywów IKE w latach 2004–2018, a także informacje o liczbie uczestników IKE oraz limicie wpłat na

IKE. Na podstawie zawartych w niej danych można stwierdzić, że w ciągu lat limit wpłat, liczba uczestników i aktywa IKE rosły, osiągając w 2018 roku odpowiednio: 13 329, 995,6 tys. osób oraz prawie 8,7 mld zł.

Tabela 2. Charakterystyka IKE w latach 2004–2018

Rok	Limit wpłat na IKE	Liczba uczestników (w tys.)	Aktywa IKE (w mln zł)
2018	13 329	995,6	8691,1
2017	12 789	951,6	7961,3
2016	12 165	902,6	6655,5
2015	11 877	858,7	5682,7
2014	11 238	824,5	5030,5
2013	11 139	817,6	4271,1
2012	10 578	813,3	3530,3
2011	10 077	814,4	2763,9
2010	9579	792,5	2726,4
2009	9579	809,2	2199,4
2008	4055	853,8	1613,8
2007	3697	915,5	1864,6
2006	3521	840,3	1298,5
2005	3635	425,3	689,6
2004	3435	175,5	168,6

Źródło: KNF (2009, 3; 2011, 9; 2013, 9–11; 2014, 9–10; 2016, 9–10; 2019b, 10–12); MRPiPS (2019a).

4.3. Indywidualne Konta Zabezpieczenia Emerytalnego

Indywidualne Konta Zabezpieczenia Emerytalnego działają w Polsce od 2012 roku. Tak jak w wypadku IKE decyzja o założeniu IKZE należy do obywatela, który skończył 16 lat. Tak jak PPE i IKE również IKZE stanowią dobrowolną część systemu emerytalnego w Polsce. Według ustawodawcy (Ustawa, 2011) IKZE mogą oferować:

- fundusze inwestycyjne,
- podmioty prowadzące działalność maklerską (domy maklerskie i banki prowadzące działalność maklerską),
- zakłady ubezpieczeń na życie,
- banki,
- dobrowolne fundusze emerytalne, utworzone przez powszechne towarzystwo emerytalne.

Główną zaletą IKZE jest zastosowanie preferencji podatkowej polegającej na odliczaniu od podstawy opodatkowania podatkiem dochodowym od osób fizycznych wpłat na to konto. Wypłata środków jest możliwa dopiero po osiągnięciu 65.

roku życia oraz pod warunkiem dokonywania wpłat na IKZE co najmniej w pięciu latach kalendarzowych. Środki wypłacane po zakończeniu oszczędzania na IKZE, niezależnie od formy wypłaty (jednorazowa albo w ratach), są opodatkowane podatkiem zryczałtowanym w stawce 10%.

W latach 2012 i 2013 wysokość limitu wpłat na IKZE nie mogła przekroczyć kwoty odpowiadającej równowartości 4% podstawy wymiaru składki na ubezpieczenie emerytalne. Od 2014 roku można wpłacać maksymalnie kwotę odpowiadającą 1,2-krotności prognozowanego na dany rok przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia w gospodarce narodowej.

Tabela 3. Charakterystyka IKZE w latach 2012–2018

Rok	Limit wpłat na IKZE	Liczba uczestników (w tys.)	Aktywa IKZE (w mln zł)
2018	5331,6	730,4	2314,9
2017	5115,6	689,9	1706,6
2016	4866,0	643,1	1078,1
2015	4750,8	597,6	621,9
2014	4495,2	528,1	295,3
2013	4231,0	496,4	119,2
2012	4031,0	496,8	52,9

Źródło: KNF (2014, 20–21; 2016, 20–21; 2018b, 8; 2019, 23–24); MRPiPS (2019b).

Składki skorygowane o efekty polityki inwestycyjnej oraz poniesione koszty tworzą aktywa IKZE. Tabela 3 prezentuje dane na temat aktywów IKZE w latach 2012–2018 oraz informacje o liczbie uczestników IKZE i limicie wpłat na IKZE. Na podstawie zawartych w niej danych można stwierdzić, że w ciągu lat limit wpłat, liczba uczestników i aktywa IKZE rosły, osiągając w 2018 roku odpowiednio: 5331,6, 730,4 tys. osób i ponad 2,3 mld zł.

Wnioski

Celem artykułu była próba oceny wykluczenia emerytalnego w III filarze systemu emerytalnego w Polsce. Badaniu poddano zatem następujące podmioty: PPE, IKE, IKZE. Dążąc do realizacji celu, autor przeprowadził analizę wykluczenia emerytalnego w III filarze polskiego systemu emerytalnego. Postawiono następujące pytania badawcze: 1) jakie czynniki wpływają na wykluczenie emerytalne w III filarze systemu emerytalnego w Polsce?, 2) czy ma miejsce wykluczenie emerytalne w III filarze systemu emerytalnego w Polsce?

Na podstawie badań można stwierdzić, że wykluczenie emerytalne polega na utrudnieniu w korzystaniu lub wręcz niekorzystanie z produktów emerytalnych, takich jak na przykład PPE, IKE czy IKZE.

Opowiadając na drugie pytanie badawcze, należy stwierdzić, że ma miejsce wykluczenie emerytalne w III filarze systemu emerytalnego w Polsce. Mimo że liczba uczestników III filaru rośnie, to w sumie w 2018 roku ich członkowie stanowią tylko 5,6% społeczeństwa (PPE — 1,1%, IKE — 2,6%, IKZE — 1,9%) oraz tylko 13,1% ogółu osób pracujących (PPE — 2,6%, IKE — 6,0%, IKZE — 4,5%). Co do aktywów, to ich wartość ulokowana w III filarze według danych na rok 2018 to jedynie 1,1% PKB (PPE — 0,6%, IKE — 0,4%, IKZE — 0,1%).

Odpowiadając z kolei na pierwsze pytanie badawcze, należy stwierdzić, że wykluczenie może być wynikiem występowania wielu czynników. Może to być kwestia niezależna zarówno od usługodawcy, jak i obywateli (geograficzne, dostępności). Jednocześnie jednak może to być efekt świadomej działalności usługodawcy (wykluczenie marketingowe, ze względu na warunki, ze względu na cenę), ale i obywateli (samowykluczenie).

Według badań 79 na 100 obywateli w ogóle nie oszczędza z myślą o emeryturze. Do oszczędzania w różnej formie (IKE, IKZE, PPE, polisa ochronno-inwestycyjna, lokaty bankowe, gotówka, zwiększanie stanu posiadania z myślą o emeryturze) przyznaje się jedynie 21 na 100 obywateli. Z tej liczby tylko 2 na 100 obywateli korzysta z III filaru. Przyczyna leży w niskich dochodach, niewiedzy na temat III filaru, a także braku zaufania do państwa w wyniku częstych reform w obrębie systemu emerytalnego (Czapiński, Góra, 2016, 10–12).

Bibliografia

- Ambachtsheer, K.P., Ezra, D.D. (2001). *Fundusze emerytalne — jak efektywnie pomnażać majątek ich członków*. Kraków: ABC.
- Barr, N. (1992). Economic theory and the welfare state: A survey and interpretation. *Journal of Economic Literature*, 30(2), 741–803.
- Bielawska, K. (2015). Skutki finansowe odrotu od reformy emerytalnej z 1999 roku dla Funduszu Ubezpieczeń Społecznych. W W. Sułkowska, G. Strupczewski (red.), *Dylematy teorii i praktyki ubezpieczeń* (283–292). Warszawa: Wydawnictwo Poltext.
- Blake, D. (2006). *Pension Economics*. London: Pension Institute.
- Błedowski, P. (2014). Ekonomiczne aspekty starzenia się ludności. W J. Majkowski (red.), *Wyzwania XXI wieku. Ochrona zdrowia i kształcenie medyczne*, t. 3 (357–367). Warszawa: Federacja Polskich Towarzystw Medycznych.
- Chłoń-Domińczak, A. (5.12.2016). Impact of changes in multi-pillar pension systems in CEE countries on individual pension wealth. *Journal of Pension Economics and Finance*, 1–12. Data dostępu: 10.09.2019, <https://doi.org/10.1017/S1474747216000238>.
- Chybalski, F. (2012). *Skuteczność i efektywność systemu emerytalnego. Koncepcja analizy i próba pomiaru*. Łódź: Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej.
- Czapiński, J., Góra, M. (2016). *Świadomość „emerytalna” Polaków. Raport z badania ilościowego*. Warszawa: Publikacje Europejskiego Kongresu Finansowego.
- Daszkowska, J. (2007). *Jakość życia w perspektywie pedagogicznej*. Kraków: Impuls.
- Davis, E.P. (2001). *Insurance and Private Pensions Compendium for Emerging Economies*. Paris: OECD Publishing.

- Długosz, Z., Kurek, S. (2006). Demographic ageing in European Union countries. W T. Komornicki, K. Czapiewski (red.), *Europe XXI — Regional Periphery in Central and Eastern Europe* (185–198). Warszawa: Institute of Geography and Spatial Organization.
- Długosz, Z., Kurek, S., Kwiatek-Sołtys, A. (2011). Stan i perspektywy starzenia się ludności w Polsce i Europie. W M. Soja, A. Zborowski (red.), *Człowiek w przestrzeni zurbanizowanej* (11–26). Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ.
- Dybał, M. (2008). *Efektywność inwestycyjna funduszy emerytalnych*. Warszawa: CeDeWu.
- Dybał, M. (2012). Funded pensions — A remedy for an ageing society. *Wroclaw Review of Law, Administration & Economics*, 2, nr 2, z. 2, 118. Data dostępu: 19.05.2019, <http://wrlae.prawo.uni.wroc.pl/index.php/wrlae/article/view/41/81>.
- Dybał, M. (2013). Reformy systemów emerytalnych. *Zarządzanie i Finanse*, 2(5), 289–303. Data dostępu: 10.09.2019, http://www.zif.wzr.pl/pim/2013_2_5_23.pdf.
- Dybał, M. (2016). Czynniki rozwoju prywatnych planów emerytalnych. W J. Rutecka-Góra (red.), *Długoterminowe oszczędzanie: postawy, strategie i wyzwania* (271–288). Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH. Data dostępu: 10.09.2019, <http://tinyurl.com/juq467r>.
- Dybał, M. (2017). Pracownicze programy emerytalne w Polsce. *Ekonomia — Wroclaw Economic Review*, 23 (3), 91–106. Data dostępu: 10.09.2019, 10.19195/2084-4093.23.3.7.
- Dymski, G., Li, W. (2003). The macrostructure of financial exclusion: Mainstream, ethnic, and fringe banks in money space. *Espace, Populations, Sociétés*, 21, 183–201.
- European Commission (2008). *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion*. Brussels: European Commission.
- European Commission (2018). *The 2018 Ageing Report: Economic and Budgetary Projections for the EU Member States (2016–2070)*. Brussels: European Commission.
- Financial Services Authority — FSA (2000). In or out? A literature and research review. *Consumer Research*, 3. Data dostępu: 19.05.2019, http://www.pfrc.bris.ac.uk/Reports/In_or_out.pdf.
- Frąckiewicz, L. (2005). Wykluczenie społeczne w skali makro i mikroregionalne. W L. Frąckiewicz (red.), *Wykluczenie społeczne* (11–26). Katowice: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. K. Adamieckiego w Katowicach.
- Fuller, D., Jonas, A. (2002). Institutionalising future geographies of financial inclusion: National legitimacy versus local autonomy in the British credit union movement. *Antipode*, 34(1), 85–110.
- Gałużka, M. (2006). Jakość życia seniora. Przegląd wybranych koncepcji i metod badania. W J.T. Kowaleski, P. Szukalski (red.), *Starość i starzenie się jako doświadczenie jednostek i zbiorowości ludzkich* (111–118). Łódź: Zakład Demografii UŁ.
- Golini, A. (1997). Demographic trends and ageing in Europe. Prospects, problems and policies. *Genus*, 53, nr 3–4, 33–74.
- Golinowska, S. (1995). Wybór reformy systemu emerytalno-rentowego dla Polski. *Polityka Społeczna*, 5–6, 1–7.
- Góra, M. (2003). *System emerytalny*. Warszawa: PWE.
- International Labour Organization — ILO (1993). *World Labour Report 1993*. Geneva: International Labour Office.
- Iwanicz-Drozdowska, M. (red.) (2011). *Edukacja i świadomość finansowa*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Jakubowski, S. (2013). *Prawno-ekonomiczne aspekty gromadzenia i lokowania środków przez otwarty fundusz emerytalny*. Wrocław: Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa.
- Janiszewska, A. (2015). Obraz starości demograficznej w krajach UE a stan zdrowia jej mieszkańców. W A. Janiszewska (red.), *Jakość życia ludzi starych — wybrane problemy* (25–48). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

- Kempson, E., Whyley, C. (1999). *Kept Out or Opted Out? — Understanding and Combating Financial Exclusion*. Bristol: The Policy Press.
- KNF (2009). *Indywidualne konta emerytalne w 2008 roku*. Warszawa: Komisja Nadzoru Finansowego. Data dostępu: 10.09.2019, https://www.knf.gov.pl/knf/pl/komponenty/img/Indywidualne_konta_emerytalne_na_koniec_2008_10208_57972.pdf.
- KNF (2011). *Indywidualne konta emerytalne w 2010 roku*. Warszawa: Komisja Nadzoru Finansowego. Data dostępu: 10.09.2019, https://www.knf.gov.pl/knf/pl/komponenty/img/Indywidualne_konta_emerytalne_na_koniec_2010_26322_57974.pdf.
- KNF (2013). *Indywidualne konta emerytalne oraz indywidualne konta zabezpieczenia emerytalnego w 2012 roku*. Warszawa: Komisja Nadzoru Finansowego. Data dostępu: 10.09.2019, https://www.knf.gov.pl/knf/pl/komponenty/img/Indywidualne_konta_emerytalne_oraz_indywidualne_konta_zabezpieczenia_emerytalnego_w_2012_34157_57978.pdf.
- KNF (2014). *Indywidualne konta emerytalne oraz indywidualne konta zabezpieczenia emerytalnego w 2013 roku*. Warszawa: Komisja Nadzoru Finansowego. Data dostępu: 10.09.2019, https://www.knf.gov.pl/knf/pl/komponenty/img/Indywidualne_konta_emerytalne_oraz_indywidualne_konta_zabezpieczenia_emerytalnego_w_2013_37673_57980.pdf.
- KNF (2016). *Indywidualne konta emerytalne oraz indywidualne konta zabezpieczenia emerytalnego w 2015 roku*. Warszawa: Komisja Nadzoru Finansowego. Data dostępu: 10.09.2019, https://www.knf.gov.pl/knf/pl/komponenty/img/Oprac_IKE_IKZE_122015_47033_56354.pdf.
- KNF (2017a). *Pracownicze Programy Emerytalne w 2016 roku*. Warszawa: Komisja Nadzoru Finansowego. Data dostępu: 12.09.2019, https://knf.gov.pl/knf/pl/komponenty/img/RAPORT_PPE_w_2016_57222.pdf.
- KNF (2017b). *Rejestr pracowniczych programów emerytalnych*. Warszawa: Komisja Nadzoru Finansowego. Data dostępu: 10.09.2019, https://www.knf.gov.pl/knf/pl/komponenty/img/PPE_07_09_2017.xls.
- KNF (2018a). *Biuletyn roczny. Rynek PPE 2017*. Warszawa: Komisja Nadzoru Finansowego. Data dostępu: 10.09.2019, https://www.knf.gov.pl/?articleId=62284&p_id=18.
- KNF (2018b). *Indywidualne konta emerytalne oraz indywidualne konta zabezpieczenia emerytalnego w 2017 roku*. Warszawa: Komisja Nadzoru Finansowego. Data dostępu: 10.09.2019, https://www.knf.gov.pl/knf/pl/komponenty/img/IKE_IKZE_12_2017_61392.pdf.
- KNF (2019a). *Biuletyn roczny. Rynek PPE 2018*. Warszawa: Komisja Nadzoru Finansowego. Data dostępu: 10.09.2019, https://www.knf.gov.pl/?articleId=66736&p_id=18.
- KNF (2019b). *Indywidualne konta emerytalne oraz indywidualne konta zabezpieczenia emerytalnego w 2018 roku*. Warszawa: Komisja Nadzoru Finansowego. Data dostępu: 10.09.2019, https://www.knf.gov.pl/knf/pl/komponenty/img/Raport_IKE_IKZE_2018_65387.pdf.
- Koźliński, T. (13.12.2010). Wykluczenie płatnicze w Polsce i innych krajach Unii Europejskiej. *W Jak zmniejszyć wykluczenie finansowe w Polsce?* Warszawa: NBP. Data dostępu: 10.09.2019, <https://www.nbp.pl/home.aspx?f=/systemplatniczy/wykluczeniefinansowe/index.html>.
- Leyshon, A., Thrift, N. (1995). Geographies of financial exclusion: Financial abandonment in Britain and United States. *New Series*, 20, 312–341.
- Makarski, K., Hagemeyer, J., Tyrowicz, J. (2017). Analyzing the efficiency of pension reform: The role of the welfare effects of fiscal closures. *Macroeconomic Dynamics*, 21(5), 1205–1234.
- Marcinkiewicz, E. (2018). *Uwarunkowania rozwoju dobrowolnych programów emerytalnych. Perspektywa makro- i mikroekonomiczna*. Łódź: Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej.
- Miłkowska, G. (2012). Poczucie jakości życia seniorów w wybranych krajach Unii Europejskiej. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika*, 21, 235–251.
- Mollon, P.E., Gil, A. (2014). *Edukacja a jakość życia seniorów*. Częstochowa: Wydawnictwo Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie.
- MRPiPS (2019a). *IKE — limit wpłat*. Data dostępu: 10.09.2019, <https://www.gov.pl/web/rodzina/ike-limit-wplat>.

- MRPiPS (2019b). *IKZE — limit wplat*. Data dostępu: 10.09.2019, <https://www.gov.pl/web/rodzina/ikze-limit-wplat>.
- Nussbaum, M., Sen, A. (red.) (1993). *The Quality of Life*. Oxford: Clarendon Press.
- OECD (1998). *Retirement Income Systems: The Reform Process across OECD Countries*. Paris: OECD Publishing.
- OECD (2015). *Pensions at a Glance 2015: OECD and G20 Indicators*. Paris: OECD Publishing. Data dostępu: 19.05.2019, <http://dx.doi.org/10.1787/888933301119>.
- OECD (2016). *OECD Pensions Outlook 2016*. Paris: OECD Publishing. Data dostępu: 19.05.2019, https://doi.org/10.1787/pens_outlook-2016-en.
- OECD (2017). *Pensions at a Glance 2017: OECD and G20 Indicators*. Paris: OECD Publishing. Data dostępu: 19.05.2019, https://doi.org/10.1787/pension_glance-2017-en.
- Palmer, G., Donovan, N. (1999). *Meaningful Choices: The Policy Options for Financial Exclusion*. London: NPI.
- Pokrzywa, M., Wilk, S. (red.) (2013). *Wykluczenie społeczne. Diagnoza, wymiary i kierunki badań*. Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski.
- Queisser, M. (1999). *Pension Reform: Lessons from Latin America*. Paris: OECD Publishing.
- Rutecka-Gora, J. (2017). *Długoterminowe oszczędzanie: postawy, strategie i wyzwania*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH. Data dostępu: 10.09.2019, <http://tinyurl.com/juq467r>.
- Sinclair, S. (2001). *Financial Exclusion: A Introductory Survey*. Edinburgh: Heriot Watt University Centre for Research into Socially Inclusive Services.
- Stańko, D. (2003). *Polish Pension Funds — Does The System Work? Cost, Efficiency and Performance Measurement Issues*. London: The Pensions Institute, Cass Business School.
- Stiglitz, J.E. (1986). *Economics of Public Sector*. New York: W.W. Norton.
- Szczepański, M. (2016). The impact of Polish pension reform on present and anticipated conditions of public finances. *Economy & Business*, 10, 46–54.
- Szumlicz, T. (1994). *Modele polityki społecznej*. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa.
- UKNUiFE (2016). *Rynek pracowniczych programów emerytalnych w 2005 roku*. Warszawa: KNF. Data dostępu: 19.05.2019, https://knf.gov.pl/knf/pl/komponenty/img/Pracownicze_Programy_Emerytalne_w_2005_4939_57896.pdf.
- Ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 roku o pracowniczych programach emerytalnych, Dz.U. Nr 116, poz. 1207.
- Ustawa z dnia 25 marca 2011 roku o zmianie niektórych ustaw związanych z funkcjonowaniem systemu ubezpieczeń społecznych, Dz.U. Nr 75, poz. 398.
- Willmore, L. (2004). *Universal Pensions in Low Income Countries*. Initiative for Policy Dialogue, Pensions and Social Insurance Section, Discussion Paper No. IPD-01-05. Data dostępu: 10.09.2019, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.381180>.
- World Bank (1994). *Averting the Old Age Crisis: Policies to Protect the Old and Promote Growth*. New York: Oxford University Press.
- World Bank (2010). *Financial Access 2010. The State of Financial Inclusion through of Crisis*. Washington: The Consultative Group to Assist the Poor.
- World Bank (2011). *Access to Financial Services and the Financial Inclusion Agenda around the World: A Cross-Country Analysis with a New Data Set*. Washington: The Consultative Group to Assist the Poor.
- World Bank (2017). *Global Financial Inclusion and Consumer Protection Survey, 2017 Report*. Washington, DC: World Bank.
- Yermo, J. (2002). *Revised Taxonomy for Pension Plans, Pension Funds and Pension Entities*. Washington, DC: OECD Publishing.
- Żukowski, M. (1997). *Wielostopniowe systemy zabezpieczenia emerytalnego w Unii Europejskiej i w Polsce. Między państwem a rynkiem*. Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.